

TARIM HAVZASI'NDA BULUNAN YÜN DOKUMALAR ÜZERİNE BİR BAKIŞ*

Zulhayat ÖTKÜR*

ÖZ

Doğu Türkistan'da bulunan Tarım Havzası, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Batılı ülkelerin en çok keşif seferi düzenlediği yerlerden birisi olmuştur. Daha önce dünyada adı duyulmamış olan Tarım Havzası, bilim insanlarının arkeolojik çalışmaları sayesinde bulunan harabe, kadim yazıt ve hatta mumyalar yoluyla tanınmıştır.

Tunç Devri'nden kalma Kroren Harabelerinin yanı sıra Niye Harabelerinde önemli kalıntılar bulunmuş; bu keşifler tüm dünyada yankı uyandırmıştır. Bu çalışmada, kazılarda gün ışığına çıkarıldıktan sonra Batılı kaşifler tarafından Avrupa'ya götürülen ve günümüzde İsveç ve İngiltere gibi ülkelerin müzelerinde sergilenen halı, kilim ve keçe başlık gibi yün dokuma örnekleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca, dokuma teknikleri ve boyama özelliklerinin yanı sıra yün dokumaların tarih boyunca üstlendiği sosyokültürel rol analiz edilecektir. Tarihi belgelerde görülen bir kısım terminolojiler vasitisiyle, Tarım Havzası'ndaki halı üretiminin durumu hakkında derlemeler yapılacaktır. Materyal, teknik ve desenler üzerindeki incelemeler bize Tarım halıları'nın farklı dinler ve inançların etkisinde olduğunu düşündürmektedir.

Söz konusu arkeolojik keşiflere dayalı olarak, eski çağlardan beri Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygurların etnik kökenini incelemek mümkün olmuş; Uygurların özgün karakteristiklere sahip yerli ve köklü bir uygarlık olduğu ve başka kültürlerin uzantısı olmadığı ispat edilmiştir. Keşfedilen yün dokumalar Tarım havzası'ndaki dokuma tekniğinin yüksek düzeyde bir yere sahip olduklarını anlatmanın yanında, Orta Asya'nın etnokültürel tarihini anlamak açısından da büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tarım Havzası, Yün Dokumacılık, Halı, Desen, Doğu Türkistan, Uygur, Kültür.*

*İsveç Yetişkin Okulu Görevlisi, Bağımsız Araştırmacı

e-posta: qoramtash@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-7883-4529

Makale Türü: Araştırma Makalesi / DOI: <https://doi.org/10.32704/akmbaris.2022.167>

Makale Gönderim Tarihi: 05.14.2022 / Makale Kabul Tarihi: 26.12.2021

ABSTRACT

AN OVERVIEW OF WOOLEN CARPETS IN THE TARIM BASIN

The Tarim Basin in East Turkestan has been one of the destinations where Western countries organized the most expeditions from the second half of the 19th century to the first quarter of the 20th century. Previously largely unknown to the rest of the world, the Tarim Basin became famous for the ruins, ancient manuscripts, and mummies found there by archaeologists and scientists.

Important remains were unearthed in the Niya Ruins and the Bronze Age Ruins of Kroran: woolen textiles samples such as carpets, rugs, and felt caps. These discoveries resonated all over the world. Relying on information about those finds, which were brought to Europe by Western explorers and are now preserved in museums in Sweden and England, this study will explore weaving techniques and dyeing features, as well as the socio-cultural and economical role of wool weaving techniques throughout history. Based on the aforementioned archaeological discoveries, it has been possible to examine the ethnic origin of the Uyghur people living in the Eastern Turkestan region since ancient times. It has been proven that the Uyghurs are indigenous people who have a deep-rooted civilization with unique characteristics, rather than an included part of other cultures. Analyzing the wool weaving techniques in the area plays a significant role in understanding the ethnocultural history of Central Asia.

Keywords: *Tarim Basin, Woolen Weaving, Carpet, Pattern, East Turkestan, Uyghur, Culture*

1. GİRİŞ

Tarım Havzası uzun zamandır Türklerin ataları bir arada yaşadığı ve Tarım kültürünün yansıtıldığı bir bölge olmuştur.

Tarım Havzası, 900.000 km² yüzölçümü ile Doğu Türkistan'ın yarısından fazlasını kapsamaktadır. Tanrı dağları ile Karakurum dağları arasında uzanan havzanın büyük bölümünü 500.000 km² yüzölçümü ile dünyanın en büyük çöllerinden biri olan Taklamakan Çölü oluşturur. Tarım Havzası'nın geri kalan kısmını ise tarıma elverişli topraklar oluşturur ve havzanın su ihtiyacı, bilhassa tarıma elverişli yerlerde, Tarım nehri tarafından karşılanır.

Asya'nın değişik havalilerinden geçen bir ticaret yolları dizisi olan İpekYolu, bu bölgede iki kola ayrılmıştır: Kuzey İpek Yolu, havzanın kuzeyi boyunca, Güney İpek Yolu ise Taklamakan Çölü'nün kuzeyi boyunca uzanmaktadır.

Böylece, Tarım Havzası kadim beşerî faaliyetlerinin odağı haline gelmiş ve bu bölgede birçok eski etnik, dini ve kültürel unsur bir araya gelerek dikkate değer bir Tarım kültürü oluşturmuştur. Tarım Havzası bugünlerde Çin'e bağlı olan ve Xinjang (Sincan) Uygur özerk bölgesi olarak adlandırılan bölgenin Korla, Aksu, Kaşgar ve Hotan eyaletlerinin bazı bölgelerini kapsamaktadır.

Uygurlar bu bereketli topraklarda doğal çevre ve koşullardan yararlanmak suretiyle ve kendi çabalarına dayalı olarak çok eski zamanlardan beri kendine has özellikleri olan çeşitli el sanatlarıyla dünya kültür hazinesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu doğrultuda, yün dokuma, halı dokuma, ipek dokuma, nakış işleme, pamuk dokuma, çömlekçilik, matbaacılık, kâğıt yapımı, müzik ve dans, oymacılık ve ticaret başta olmak üzere birçok alanda faaliyet göstermiştir.¹

Bilim dünyası, 1899'da Roma'da yapılan 12. Oryantalist Konferansı'nda Hoernle, Klementis, Radloff ve Sénart gibi bilim insanlarının Doğu Türkistan'daki kültürel mirasla ilgili çalışmalarından haberdar oldu. Doğu Türkistan kültürünün bu tarihten itibaren sistematik ve etkin bir şekilde araştırılmaya

1 Abdullah Sulayman, *Dunyada Peçet Birla Hotan Bar*, Sincan Halk Neşriyatı, Ürümcü, 2003, s.263

başlandığı söylenebilir. Sonraki 20 yılda, farklı ülkelerden keşif ekipleri sık sık bu bölgeyi ziyaret etmiştir.² Macar asıllı İngiliz arkeolog Aurel Stein (1862-1940) ve İsveçli kâşif Sven Hedin (1865-1952) 20. yüzyıl başlarında Tarım Havzası'nda bulunan Niya, Yotkan ve Kroran şehir harabelerini keşfetmiş ve maddi ve yazılı mirasın bir kısmını yurt dışına götürmüştür.

Günüşiğine çıkarılan buluntular arasında eski evrak, heykeller, üretim alet ve araçları, ev eşyaları, giyim-kuşam ve dokuma tekstil eşyaları yer alıyordu. Bunlar arasında bulunan yün dokuma halı ve kilimler, günümüzde aşağıdaki müzelerde koruma altındadır:

1. British Museum (Londra, İngiltere)
2. Victoria and Albert Museum (Londra, İngiltere)
3. Museum of Ethnography, Sweden (Stockholm, İsveç)

Bu çalışmada söz konusu müzelerde sergilenen halı, kilim ve keçe dokuma örnekleri hakkında belli derlemeler yapılmıştır.

2. Tarihi örneklerle bir bakış

Çevredeki dağ buzullarının erimesiyle oluşan nehirler, asırlar boyunca Taklamakan Çölü'nün sınırlarındaki vaha yerleşimlerini beslemiş ve gezginlerin ağaç gölgesinde mola vermesini sağlamıştır.

Türkistan'da yürütülen arkeolojik araştırmaların sonuçları, MÖ 2000-MÖ 1000 yılları arasında Tarım Havzasında da komşu bölgeler gibi Tunç Devri'nin yaşanmakta olduğunu göstermektedir.³ Zaman içinde nehirler yön değiştirmeye ve kurumaya başlamış, denizcilik geliştikçe ticaret İpek Yolu'ndan deniz yollarına kaymış ve kervanlar tedrici olarak ortadan kaybolmuştur. Bunun sonucunda birçok terk edilmiş şehir ortaya çıkmıştır.

Bir zamanlar Hotan Krallığı'na bağlı bir askeri karakol olan Niya, Taklamakan Çölü'nün güney bölgesindeki eski beyliklerden biridir ve Güney İpek Yolu güzergâhındaki önemli noktalardan birisidir. Niya tarihte '*Oğaybalık*' olarak geçmekte ve Karuşti (Kharosthi) yazıtlarında '*Nina*' olarak, devlet adı ise '*Cadhota*' olarak anılmaktadır.⁴ Aurel Stein, 1901-1906 yılları arasında yaptığı kazılarda dünyadaki en eski yazısı kabul edilen Karosthi yazısı ile ahşap tabletlere yazılmış olan belgelerle birlikte bazı sikeler, heykeller, kumaş parçaları ve küçük halı parçaları çıkarmıştır. Burada keşfedilen halının şimdiye kadar bulunan en eski çekmeli (ilmekli) halı örneklerini temsil ettiğini söylemek mümkündür. Stein koleksiyonunda bulunan halı ve kilim parçaları MÖ 100 – MS 500 arası devirlere ait olan halı örnekleri sayılmaktadır.

Ayrıca, Stein'in keşfettiği ve Karuşti (Karosthi) yazısıyla yazılmış belgeler arasında halı yapımında kullanılan aletler ve halılarla ilgili ticari işlemlere ait belgeler olması, halı üretimi ve halı ticaretine ait terminoloji içermesi ve kazılarda çok sayıda halı çıkarılmış olması, Niya'nın Khotan çevresindeki halı üretim merkezi olduğunu göstermektedir.⁵ Bundan başka, Taklamakan Çölü'nde bulunan halı ve kilimler, kronolojik olarak dünyanın en eski çekmeli halısı sayılan Pazırık halısından itibaren (MÖ 4. yüzyıl),

2 Hannes A. Fellner, "The expeditions to Tocharistan", *Instrumenta Tocharia*, s.20

3 Ahmet Süleyman Kutluk, *En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s.57

4 İbrahim Muti'i, *Uyghurlarning Tili ve yeziqi*, Milletler Neşriyatı, Beijing, 2013, s.568

5 Zhang He, "Knotted Carpets from the Taklamakan: A Medium of Ideological and Aesthetic Exchange on the Silk Road, 700 BCE-700 CE", Vol. 17 (2019) of *The Silk Road*

Mısır halı örnekleri (9 ilâ 13. yüzyıllar) ve nihayet Anadolu ilmekli halı örnekleri (13 ilâ 14. yüzyıllar) sıralamasındaki boşluğu dolduruyor olabilir.

Coğrafyadaki dağlar ve nehirler büyük ölçüde çayır ve meraların şekillenmesine sebep olsa da toprak (kara kavak) ve diğer ağaç ve bitkiler hayvancılığın yaygınlaşmasına uygun koşullar hazırlamıştır. Kroran hanlığının İpek Yolu'nda önemli bir nokta olması, burada kervancılık ve çiftçiliğin ilerlemesi ile birlikte, insanların ihtiyacı için deve, at, öküz, keçi ve koyun yetiştiriciliğini hızla geliştirmiş ve koyun, keçi yünlerine olan gereksinimi arttırmıştır. Çalışmada derlenen bazı keçe-yün örnekleri üzerinden, Tarım Havzası örneklerinin Orta Asya ve Batı Asya'daki erken dönem yün dokumalarını temsil edebileceğine ilişkin görüşleri kanıtlanmaya çalışılmıştır. Stein, "Ancient Khotan" (Tarihi Khotan) (1907) kitabında tarihte Khotan'da ipek ya da yünden yapılan halıların geniş çapta ihraç edildiklerinden ve Orta Asya ve Çin'in çok uzak bölgelerine kadar taşındığından bahsetmektedir. [...] Halıların kısmen Hint, kısmen Çin etkisine işaret eden bazı motifleri içermek suretiyle kendine has bir özelliğe sahip olduğunu ve Niya'da bulunan eski kilim örneklerinin, o zamanki halı tekniğinin 3. yüzyıl döneminde ulaştığı yüksek gelişimi kanıtladığını bize göstermektedir.⁶

2.1 "British Library" müzesi örnekleri

Aurel Stein, 20. yüzyılın başlarında Taklamakan Çölü'nde yaptığı keşif gezisi sırasında, Kroran (Loulan) ve Karadong/Keriya'dan bazı küçük halı/kilim ve yün dokuma parçalarını günışığına çıkarmıştır.

Bu parçaların boyutları küçük olsa da uzmanlar halıların simetrik, asimetrik ve tek çözgülü halılardan oluşan üç sınıfa ayrıldığını ortaya koymuşlardı. Günümüzde, Stein tarafından getirilen halı parçalarının çoğu Londra'daki British Museum ve Victoria & Albert Müzesi'nde korunmakta ve çevrimiçi olarak sergilenmektedir.

2.1.1 Örnek1

Fotoğraf 1: çekmeli halı, ön taraf © British Museum, Londra⁷

6 Marc Aurel Stein, *Ancient Khotan* : vol.1, NII "Digital Silk Road" / Toyo Bunko. doi:10.20676/00000182, Oxford, 1907, s.134

7 Çekmeli halı, kazılan yeri Loulan (Kroran), MS 2. Yüzyıl - 4. Yüzyıl, üreticisi bilinmiyor. Müze numarası MAS.693. Asset number 8251002 © British Museum Mütevelli Heyeti, Londra

Fotoğraf 2: çekmeli halı ,yakından götüntüsü © British Museum, Londra

Üretim tarihi: 2. Yüzyıl - 4. Yüzyıl

Koleksiyon: Sir Marc Aurel Stein Koleksiyonu

Kazı/Buluntu Noktası: Kroran (Loulan)

Materyal: Yün

Açıklama: Kroran Harabesinde bulunan bu halı parçası Orta Asya'da şimdiye kadar bulunan en eski ilmekli halı örneğidir. Dünyada *weft loop*/atkıdan halkalı (ilmekli) ve *pile weave* adıyla tanınan teknikle yapılan bu tür kilimler Anadolu'da "çekmeli" ya da "çekmeli" isimleriyle bilinmektedir.⁸ Örneğin kalın ve sabit, yün yığınlarının uzun ve kırmızı, pembe, beyaz, bej, mavi, siyah, yeşilimsi sarı vb. gibi parlak renklerden oluşmuş olduğunu görebiliyoruz ve yün tüyelerinin uzunluğunun $\frac{1}{4}$ (2,5 santimetre) olduğuna dair bilgi edinebiliyoruz.⁹ Muhtemelen bu halıdaki geometrik desen, halı kenarlarının bir parçası olabilir. Stein, bu tekniğin Tarım Havzası'ndaki yerli teknik olduğunu belirtmektedir.

Yazılı kayıtlardan, Niya ve Lopnur civarında bulunan yünden yapılmış halıların genelde altı çeşit renkli iplerden eş köşeli dörtgen desenler çıkararak dokunduğunu öğrenebiliyoruz.

Stein, bu halıdan büyük mutluluk duyduğunu ve bu halının Çin Türkistanı'nda bugüne kadar tespit edebildiği gerçek bir çekmeli halının ilk örneği olduğunu, yıpranmış olmasına rağmen, kahverenginin birkaç tonu, zengin bir bordo tonu ve parlak mavi renk tonları ile varlığını sürdüren bu halının genel anlamda olağanüstü bir tazelik içinde görüldüğünü ifade etmiştir.¹⁰

Stein, meşhur "Serindia" kitabında yine bu halı hakkında, halının çözgü, atkı iplikleri ve yığın çarpması gibi teknik aşamaları yansıtan bir halı örneği olduğunu tahmin etmenin zor olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, örneğin arka yüzünde görülen uzun yün tutamları bu halının benzersiz bir özelliğe sahip olmasını sağlamıştır.¹¹

8 Atkıdan "Çekmeli" Dokumaların Analizi, Desen Anlayışı, Deneysel Yeni Uygulamaların İrdelenmesi ve Sanatsal Önermeler, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanatta Yeterlik Tezi, s.22,23

9 Sir Aurel Stein, *Innermost Asia*, vol1, Oxford, 1928, s.250

10 Sir Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay*, vol1, MacMillan and Co, Limited, London, 1912, s.381

11 Sir Aurel Stein, *Serindia*, vol1, Oxford, 1921, p.373

2.1.2 Örnek2

Fotoğraf 3. kilim, ön taraf, © British Museum, Londra¹²

Üretim tarihi: 3. Yüzyıl -4. Yüzyıl

Koleksiyon: Sir Marc Aurel Stein Koleksiyonu

Kazı/Buluntu Noktası: Niya kazısı

Materyal: Yün

Açıklama: Stein, Niya'yı üç kez ziyaret etmesine rağmen, tek bir çekmeli halı parçası bulamamış ancak çekmeli halı yapımında kullanılan birkaç kirkit ve yüzlerce Karuşti (Kharosthi) belgesini gün ışığına çıkarmıştır. Stein'in İngiltere'ye götürdüğü dokuma eşyaları içinde birkaç parça kilim (palaz) de yer almaktadır. Bu kilim örneği müzede bulunan 11 yün kilim parçasından birisidir ve ayrıntılı geometrik desenler ve uyumlu bir biçimde harmanlanmış renklerden oluşan bu kilim örneğinin üzerinde dönüşlü şeritler ve haç şeklinde çizgiler bulunmaktadır.¹³ Bu kilimlerin büyük ihtimalle kefen amaçlı kullanılmış olması tasarımların renklerinde belirgin bir hasara neden olmuş gibi görünmektedir. Bu parçaların defin için ayrılmadan çok önce de kullanılmış ve yıpranmış olduğu oldukça bellidir.

Çizgiler düzenli motifler oluşturmaktadır ve Kral anlamına gelen Çince bir karakter olan “王” Wang/Vang'a benzer bir formdadır. Daha önce Niya'daki başka bir mezarlıkta bulunan bir çömlek kavanozun omuz kısmındaki süsleme motiflerinde de aynı “王” karakterinin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁴

Tarihi kaynaklara göre, bu tekniğin o devirde Khotan bölgesinde yaygın olduğu bilinmektedir, ayrıca Khotan halı üretim işletmeciliğinin eski zamanlardan beri Çin Türkistan'ında halı, kilim üretiminin pratik tekeli konumuna sahip olduğuna ilişkin tarihsel kanıtlar göz önüne alındığında, bu halının Khotan'da üretildiği daha net ortaya çıkmaktadır.¹⁵

¹² Yün Kilim, kazılan yeri Niya, MS 3. Yüzyıl - 4. Yüzyıl, üreticisi bilinmiyor. Müze numarası MAS.693. Asset number 10441002 © British Museum Mütevelli Heyeti, Londra

¹³ M. A. Stein, *On Ancient Central-Asian Tracks* : vol.1, England / London,1933, s.83

¹⁴ https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1907-1111-105(Erişim Tarihi, 10-05-2022)

¹⁵ Sir Aurel Stein, *Serindia* ,vol1,Oxford, 1921,p.373

2.2 “Victoria and Albert Museum” müzesi örnekleri

Fotoğraf 4: Çekmeli halı parçası, © Victoria and Albert Museum, Londra¹⁶

Üretim tarihi: 2. Yüzyıl - 3. Yüzyıl

Koleksiyon: Sir Marc Aurel Stein Koleksiyonu

Kazı/Buluntu Noktası: Karadong kazısı/Keriya

Materyal: Yün

Açıklama: Karadong'dan çıkarılan ve Yeni Delhi müzesinden ödünç alınmış olan MS 200-300 yıllarına tarihlenen halı, ipek ve dokuma parçaları gibi eşyalar V&A müzesinde sergilenmektedir.

MS 3. ve 4. yüzyıllara tarihlenen ve keçi yünü ve kenevir ipi ile yapılan halı örneği muhtemelen önceden bir sınır karakolu olan Karadong bölgesinde bulunmuştur. Karadong'dan çıkarılan dokumaların genelde dekoratif olmaktan ziyade pratik kullanıma yönelik oldukları bilinmektedir.¹⁷

Karadong, Kuzey İpek Yolu üzerinde Kuçar'ın güneyinde yer alan bir bölgedir. Stein, ilk ziyaretinde ahşap ev kalıntıları, ikinci ziyaretinde ise iki sulama kanalı ile birlikte üç kadim ev kalıntısı, mobilya ve ev eşyalarını gün ışığına çıkarmıştır. Stein, Karadong'un ıssız bir bölge değil, aksine bir vaha kasabası olduğuna inanmış ve buna ilişkin kanıt bulmaya çalışmıştır.¹⁸

16 Üretimcisi bilinmiyor, kazılan yeri Loulan (Kroran), Çin, 2. Yüzyıl - 3. Yüzyıl. Müze numarası LOAN.STEIN.533

17 <https://collections.vam.ac.uk/item/O90811/the-stein-collection-carpet-fragment-unknown/> (Erişim Tarihi, 10-05-2022)

18 <https://collections.vam.ac.uk/item/O90811/the-stein-collection-carpet-fragment-unknown/> (Erişim Tarihi, 10-05-2022)

2.3 “Museum of Ethnography, Sweden” örnekleri

Fotoğraf 5: Yün halı parçası, © Museum of Ethnography, Sweden¹⁹

Kroran (Loulan), Stein ve Hedin'in halı örneklerinin birçoğunu bulduğu yerdir ancak hiçbiri bütün bir tasarım bulamamıştır. Bu halı örneğinde, düz ve kısa çizgilerin hatta aynı renk tonların tekrarlanması dinamik bir tasarımın vurgulandığını göstermektedir.

Üretim tarihi: 2. Yüzyıl - 3. Yüzyıl

Koleksiyon: Sven Hedin Koleksiyonu

Kazı/Buluntu Noktası: Kroran (Loulan)

Materyal: Yün

Açıklama: Bu örnek mavi, kırmızı, beyaz, sarı ve yeşil renklerden oluşan desenli bir yün halıdır. “*Taqueté*” (temel kumaşlı çift örgü ve atkı sistemi) halı tekniği kullanılmıştır. Dokuma tekniği uzmanı Vivi Sylwan'a göre bu kalıntı parçalarının halı parçaları olduğu kesindir. “*Taqueté*” tekniği Mısır'da (MS 2.-7. yüzyıllar) ve Çin Tang Hanedanlığı devrinde (MS 7.-10. yüzyıllar) Çin'de kullanılan bir beşik düz örgü tekniğidir.²⁰

Tarihten bugüne, güzelliği, dayanıklılığı ve sonsuz çeşitlilik olanaklarını birleştiren o Kroran çekmeli halıları, zemin kaplama çözümü olarak büyük beğeni kazanmıştır. Yün tüyleri bazen kısa bazen bir inç (2,5cm) kadar uzun olabilir.²¹

Tarım Havzası'ndaki kilimlerde asimetrik düğümlenme tekniği kullanıldığı bilinmektedir ve çoğu Çin kilimlerinden daha parlak renkli olan ilk örneklerin bazıları ipekten yapılmıştır. Bu kilimler Batı'da

19 Arama numarası:1903.26 : Hedin, Sven,

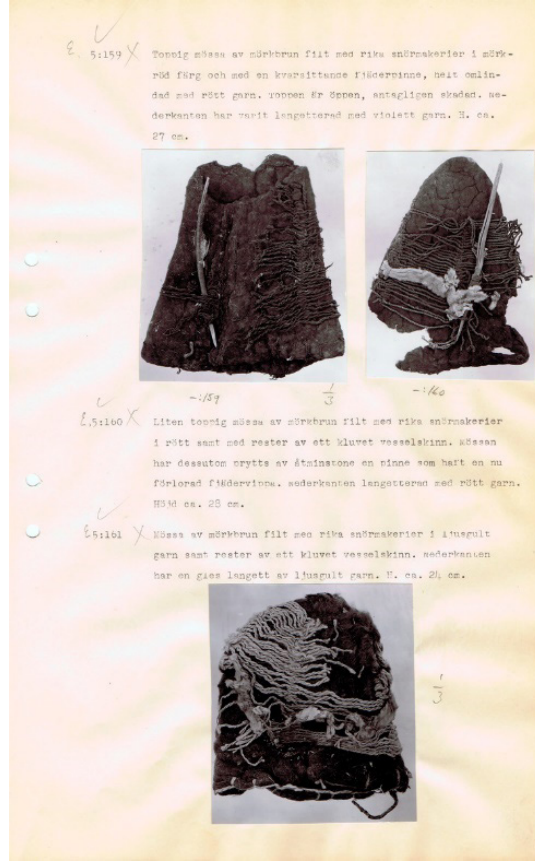
20 http://media.handweaving.net/DigitalArchive/books/wp_Chapter_09.pdf(Erişim Tarihi, 10-05-2022)

21 Lila M. O'neale, “A Survey of the Woolen Textiles in the Sir Aurel Stein Collections”, *American Anthropologist*, Jul. - Sep., 1936, New Series, Vol. 38, No. 3, Part 1 (Jul. - Sep., 1936), s.420

genellikle Semerkant kilimi diye yanlış etiketlenmiştir.²²

3. Keçe dokumaları

Fotoğraf 6: Keçe başlıklar, Sven Hedin Foundation, Sweden

Taklamakan'daki "Küçük Müren Mezarlığı"nda bulunan bir mezarda defnedilen kişinin başında iki başlık bulunmaktaydı; MÖ 1800'lere tarihlenen iç ve dış başlık yumuşak yünden yapılmıştır ve yaklaşık 27 santimetre yüksekliğindedir. Şaşırtıcı olan nokta, başlıkların dokunmuş iki parça yün kumaşın birbirine dikilerek yapılmış olmasıdır. "Küçük Müren Mezarlığı"ni günışığına çıkaranlardan biri olan İsveçli arkeolog Folke Bergman'a göre, yün başlık, yün örtü ve yün halıların hammaddesinin koyun yünü olduğunu belirtmiştir ve incelemeler sonunda koyunların Kafkas ırkına ait olduğu ortaya çıkmıştır.

Lopnur'da bulunan yün dokumalar ve giysiler bize birçok gerçeği anlatabilir. Bu bölgelerdeki kadim mezarlarda bulunan dokuma ve giysilerin teknik, malzeme ve biçimleri, Kroran devletinde yaşayan halkların Tarım Havzası'nda dokumacılık faaliyetinde ilk bulunan topluluk olduğunu göstermekte ve yaşam biçimi üzerine bir fikir vermektedir. Kroran devletinden sonra bölgede yaşayan halkların dokuma tekniklerinin daha önceki tekniklerden çok farklı olmadığı, hatta Kroran dokuma teknikleri miras alınarak daha da geliştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

22 Swati Venkatraman Iyer," A Weft-Beater from Niya: Making a Case for the Local Production of Carpets in Ancient Cadhota (2nd to mid-4th century CE)", *V&A Online Journal* , Issue No. 7 Summer 2015

4. Araçlar

Fotoğraf 7: Kirkit (tarak), weft beater,© Victoria and Albert Museum, Londra²³

Adı: Kirkit (tarak)

Üretim tarihi: MS 100 – 350 yılları

Koleksiyon: Aurel Stein Koleksiyonu

Kazı/Buluntu Noktası: Niya (Khotan)

Materyal: Kavak/Toğraq ağacı

Boyut: uzunluk: 24.2cm, genişlik: 9cm

Sıradan görünen bu nesnenin fark edilmesi, sözlü tarihin unutulmuş bir bölümünü kurtararak eski kültürün korunması ve yaşatılmasında önemli bir yer tutmuştur. Uzmanların gözlemleri ve araştırmalarına göre çekmeli halı veya goblen dokuma ile bağlantılı ahşap kirkitlerin bulunması, şüphesiz bu tip dokumaların yerel olarak üretildiğini ve yaygınlaştığını göstermektedir.

Açıklamalar: Halı yapımında kullanılan aletler arasında zemin, dik dokuma tezgâhları, bıçaklar, kirkitler ve makaslar bulunmuştur. Niya’da bulunan en az sekiz tane kirkitten başka Kroran, Karadong gibi noktalarda da aynı fiziksel özelliklere sahip çırpıcılar bulunmuştur. Niya’da bulunan kirkitlerin çok sayıda olması, Niya-Khotan bölgesinin bir halı dokumacılık merkezi olma ihtimalini daha güçlendirmektedir. Kirkit genelde ahşaptan yapılmış, insan eli büyüklüğünde ve bir ucunda küçük bir kulpu olan aracı ifade etmektedir. Kirkitlerin boyutları değişse de ortalama ölçü 20 x 10 santimetre civarındadır.

Çırpma tekniği, özellikle kilim, halı ve goblen dokumacılığında, dokumacının atkının (veya ilmeklerin) küçük bölümlerine anında müdahale etmesine yarayan ve ‘çırpıcı’ olarak bilinen genellikle tarak şeklindeki bir alet ile gerçekleştirilmekteydi.

23 Müze numarası LOAN.STEIN.530

5. Yün dokumalardaki desen anlayışı

Bazı incelemeler doğrultusunda, Doğu Türkistan'daki Uygur halı desenlerinin toplumun dini inançlarına ve zamana göre değiştiğini söylenebilir. Uygurlar, İslam dininden önce, Şamanizm, Manihaizm, Zerdüştlük ve Budizm gibi dinlere inanıyordu. Bu nedenle Şamanizm'deki totemlere tapma ve Budizm'deki insan odaklı kültür, Uygurların kültür ve sanatında farklı derecelerde etki göstermiştir.

MÖ 7. Yüzyıl - MS 7.yüzyıl arası tarihlerdeki Taklamakan halılarındaki tasarım motifleri ve stiller üç kategoriye ayrılabilir: Geometrik stil, dinamik veya serbest stil ve temsili veya mecazi stil.²⁴

Müzelerde bulunan halı parçaları örneklerinde sık görülen eş köşeli dörtgen motifler Doğu Türkistan'da özellikle Kuçar mağara oymalarında yaygın kullanılmıştır. Eş köşeli dörtgen dünyadaki başka kültürlerde herkesçe bilinen bir geometrik şekil olmasına rağmen, Doğu Türkistan'da yeni taş devrine ait çömlek nüshalarından aletlere, halı, kilim ve keçe süslemelerine kadar birçok yerde kullanılmıştır.

Halı/Kilimlerde görülen diğer bir motif ise birçok örnekte sıkça karşımıza çıkan haç ve eğri haç motifidir. Güneş'in dünyanın dört bir yanında dönmesi yasasına göre, insanlar eski dönemlerden beri ibadet yerlerinde ya da kutsal gördükleri yerlerde haç işareti çizmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Doğu Türkistan'ın Yerkent, Karğalık, Khotan gibi eyaletlerindeki kaya resimlerinde de bu motifin sık görülmesi söz konusu motifini kanıtlayabilir.²⁵

Niya'da bulunan eski kilimdeki (Fotoğraf3) şeritlerin dizilimi ve basit geometrik desenlerle süslenmiş olması günümüzdeki haliyle Hint "Darrie" kilim tipine oldukça yakın bir görünüm sergilemektedir. Uyumlu bir şekilde harmanlanmış renkler, svastika (卐) benzeri desen, süsleme ve tasarımlar bize eski Khotan'ın sadece heykel ve resim sanatlarında değil, aynı zamanda dokumacılık işlevlerinde de Hinduizm'den etkilendiğini kanıtlayabilir.²⁶

6. Terminoloji

Tarım Havzası'nın güneyindeki bölgelerde Kharoşthi ve Khotan-Saka (veya Hotanca) yazılarının kullanılmış olduğu bilinmektedir. Niya'da bulunan MS 3.- 4. yüzyıllara tarihlenen Kharoşthi belgeleri, Hint-Aryan dili ve Sanskritçe'nin akrabası olan Prakrit dilini temsil etmektedir. Diğer yazı Khotanca ise, Tarım Havzası'nda yaklaşık 4. yüzyılda kullanılan Orta İran dilidir. Bu iki yazıdan başka yine Kroran'nın kuzey semtlerinde daha sonraki dönemlerde yani MS 6.-9.yüzyıllarda Tokhar dilinin kullanıldığı bilinmektedir.

MS 11. yüzyılın başlarına kadar elde edilen yaklaşık 760 parça Kharoşthi belgelerine göre, 'halı' için iki ana kelime bulunmaktadır: '*Kojava*' ve '*tavastaga*'. Bu belgelerin bir kısmını çeviren Burrow ilk kelimeyi 'carpet' ('halı') ve ikincisini ise 'rug' ('kilim') olarak tercüme etmiştir.²⁷ MS 4. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar, Khotan dilinde halılar için iki kelime bulunmaktadır: '*Gahāvāra*' ve '*thauracaihā*'.

Tarihi belgelerde dokuma ürünlerin dile getirilmesi, Tarım Havzası'ndaki dokumalarının sosyo-kültürel ve ekonomik durumu hakkında daha net bir fikir vermek üzere bilgi akışı sağlama rolü oynamış

24 Zhang He, "Knotted Carpets from the Taklamakan: A Medium of Ideological and Aesthetic Exchange on the Silk Road, 700 BCE-700 CE", Vol. 17 (2019) of *The Silk Road*

25 Abdulla Sulayman, *Dunyada Peget Birla Hotan Bar*, Sincan Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2003, s.207

26 Marc Aurel Stein, *Ancient Khotan* : vol.1, NII "Digital Silk Road" / Toyo Bunko. doi:10.20676/00000182, Oxford, 1907, s.134 s.334

27 Zhang He, "The Terminology for Carpets in Ancient Central Asia", *Sino-Platonic Papers*, Number 257 May, 2015

olabilir.

Arkeolog ve tekstil uzmanı Elizabeth Wayland Barber, Tarım vadisinde bulunan mumyalar hakkında yazdığı “Mummies of Urumchi” adlı kitabında, Kroran halkının dokuma tekniğinin icatçıları olduğunu, bu tekniğin bugünkü teknikle karşılaştırıldığında, bu konsept ile günümüzde 70 adet yün lifin atılabileceğini belirtmektedir. Kroranlılar yünleri sınıflandırarak kullanmayı biliyor, kalın lifli yünlerden organ, ince lifli yünlerden ise ip yapıyordu. Bu nedenle, Kroran dokuma tekniğinin uzun zamanda toplanan çok değerli dokuma tecrübe ve uygulamalarına dayandığı ileri sürülebilir.²⁸

Barber yine, Taklamakan halkının bazı dokumacılık terimlerinin de icatçıları olduğu görüşünü dilbilimsel bir bakış açısıyla kanıtlamaya çalışmıştır: Aslında “dokumacı” anlamına gelen İngilizce “weaver” kelimesi, Tokhar dilinde “dokumacı” anlamına gelen “wawāttsa” veya “wapāttsa” kelimesinden gelmiş olabilir. Tıpkı, İtalyan pizzasının dünya dillerinde “pizza”, Alman hamburger ekmeğinin, “hamburger” olarak kabul edilmesi örneklerinde olduğu jenerik bir adlandırma haline gelmiş olması mümkündür.

Birkaç yüz parça belge bize sadece dokumacılık terminolojisinden bilgi vermekle kalmamakta, aynı zamanda bölgenin ekonomik ve sosyal hayatına da iyi bir bakış açısı sağlamaktadır.

On another occasion the queen came here. She asked for one golden stater. There is no gold. Instead of it we gave carpet (tavastaga) thirteen hands long. Seraka took it. Many people here know this matter as witnesses. (Also) one artavasa. (176)

Çeviri: Başka bir vesileyle kraliçe buraya geldi. Bir altın sikke istedi. Altın yoktu. Onun yerine on üç el uzunluğunda halı (tavastaga) verdik. Seraka aldı. Buradaki birçok kişi bu konuya tanıktır. (Ayrıca bir artavasa. (176)²⁹

In Sugiya's hundred one rug (kojava) is to be given. In Tgacas office thirteen khi of wine, etc., etc.

Çeviri: Sugiya'nın yüz bir kilimi (kojava) verilecek. Tgacas ofisinde on üç khi şarap, vb.

7. Yün dokumalar üzerine analiz

Oryantal doğu kilim uzmanları, genellikle on beşinci yüzyıldan önce hiç çekmeli halı örneği olmadığını iddia etmiş olsalar da Taklamakan Çölü'nde yer alan eski şehir harabelerinde bulunan halı parçaları bu iddiaya karşı bir kanıt teşkil etmektedir.³⁰

Materyal, teknik, çizgiler, svastika ve minareye benzeyen motiflerin basit geometrik birimleri ve devetüyü, gri-mavi, sarı-yeşil, sarı-kırmızı renklerin tümü bize bu kültürlerin Hint dininin etkisinde olduğunu düşündürmektedir.

MS 3. Yüzyıldaki Doğu Türkistan zanaatçıları, günümüze ulaşan sekiz türlü dokumacılık tekniğinden dördünü, yani düz dokuma, dimi dokuma, desenli dokuma ve çekmeli dokuma tekniklerinin örneklerini vermişlerdir. Tekstil uzmanı Andrew, dimi tekniğinin, aynı mezarlıkta daha sonra bulunan Çin ipeklerinde bulunmadığını, bunun erken dönem Türkistan dokumacılarının en seçkin teknik örneği olduğunu açıklamıştır.³¹ Boyama tekniğe gelince, keçe dokumaların renkleri doğal devetüyü, kahverengi, sarı, kırmızı, yeşil, mavi ve siyah-mor renklerle sınırlıdır.

28 Elizabeth Wayland Barber, “The Mummies of Urumchi”, W.W. Norton&Company, New York 1999, s.118

29 <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/niyadocts.html> (Erişim Tarihi, 10-05-2022)

30 Lila M. O'neale, “A Survey of the Woolen Textiles in the Sir Aurel Stein Collections”, *American Anthropologist*, Jul. - Sep., 1936, New Series, Vol. 38, No. 3, Part 1 (Jul. - Sep., 1936), pp. 414-432

31 İbid

8. Sosyo-kültürel ve ekonomik rolü

8.1 Halı/kilimlerin Sosyokültürel rolü

Niya çevresindeki mezarlık alanlarında bulunan birlikte gömülmüş çiftler, “çift gömüt” diye adlandırılan “eşlerin birlikte defnedilmesi” âdetine işaret etmekle birlikte, dokumacılık kültürünün toplumsal önemi hakkında bilgi edinmemize ve erkek-kadın kimliklerin oluşumundaki rollerine tanıklık etmemize olanak sağlamaktadır.³²Taklamakan çevresindeki gerçek yaşam tarzı ile mezarlarda yansıtılan geleneklerin bir birine ne kadar uyduğunu söylemek zordur; ancak iğneler, iğler, ve ipler gibi dokuma aletlerinin kadın ‘mumyalar’ ile birlikte gömülmesi, iş olanaklarının cinsiyet dağılımı kapsamına girdiğinin bir göstergesi olduğuna işaret etmektedir.

Ortaya çıkarılan kalıntıların arasında yer alan bazı yapılar geniş aile çiftliklerini temsil ediyorsa o zaman bu bölgelerde bulunan dokuma aletleri ve dokuma eşyalarının Tarım Havzası’ndaki insanların aile yaşamının bir parçası olduğu hipotezini desteklemektedir. Dokumacılık üretiminin çeşitli aşamalarını yürütmek için elbette köleler ve hizmetçileri de içeren geniş bir aile endüstrisinin olması gerekmektedir. Akrabalık ilişkilerinin bu anlamda önemli olduğunu ve bölgenin ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunduğunu düşündürmektedir.

Kharosthi ve Khotan yazısı belgelerin analizi, halı ve kilim üretiminin yalnızca özel mülkiyete yönelik olmadığını, aynı zamanda halı/kilim üretiminin düzenli, sistemli bir şekilde yapıldığını açıklayabilir.

8.2 Halı/Kilimlerin ekonomik rolü

Tarihi materyaller bizi, önceden halı, kilim, yün dokuma, pamuk dokuma ve ipek dokumaların Tarım Havzası’ndaki alanlarda vergi ve ödeme aracı olarak kullanıldığına ait bilgilere ulaştırmaktadır. Karuşi (Kharosthi) belgelerinde geçen ‘bir altın sikke’nin değerinin 13 el uzunluğundaki bir halıya denk olduğunu ve halının yüksek kıymetini anlayabiliyoruz.³³ Bu bize İpek Yolu ticaretinde halı ve kilimlerin bir mübadele aracı ve para türü olarak hizmet ettiğini göstermektedir.

Kroran (Loulan) kilimciliğinin o dönemde yüksek seviyede olduğunu gösteren Çince yazıtlara şu şekilde yansımıştır:” *Dugu adlı bir ticaretçi 80bin sikkeye 10 tane halı satın almış, bu o zamanda birkaç kölenin değerindeydi*”.³⁴

Stein, Niya’daki evlerin tasarımında yer alan ve hem oturmaya hem de uyumaya yarayan yapının, geleneksel Uygur evlerindeki “Ayvan” adı verilen “üstü kapalı avlu”ya çeşitli yönlerden çok benzediğini ve özellikle halıların o zamanlarda “Ayvan” ve zeminleri örtmek ve süslemek için aynı şekilde kullanılmış olabileceğini de açıklamıştır. [...] Çünkü Khotan halılarının boyutlarının “Ayvan” boyutlarına uygun şekilde yapıldığı, eski ev kalıntıları üzerine yapılan araştırmalardan Niya’daki “Ayvan”ların genişliğinin 3,75 – 4,5fit (bir fit =30,48 santimetreye eşittir) arasında olduğu sonucuna ulaşıldığı ve orada bulunan takriben 4,2fit (Bir fit 30,48 santimetreye eşittir) genişliğindeki halının “Ayvan”lara rahatça uyum sağladığı gibi gerçeklere erişebiliyoruz.³⁵

32 Swati Venkatraman Iyer,” A Weft-Beater from Niya: Making a Case for the Local Production of Carpets in Ancient Cadhota (2nd to mid-4th century CE)”, *V&A Online Journal* , Issue No. 7 Summer 2015

33 T.Burrow,” A Translation of the Kharosthi Documents From Chinese Turkestan” <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/niyadocts.html>

34 Ghalib Barat Erk,”Kroran Tarih-Medeniyeti”, 2016, Xinjiang Halk Baş Neşriyatı,s.217

35 Swati Venkatraman Iyer,” A Weft-Beater from Niya: Making a Case for the Local Production of Carpets in Ancient Cadhota (2nd to mid-4th century CE)”, *V&A Online Journal* , Issue No. 7 Summer 2015

Yün dokuma teknolojisindeki ustalık, Uygurların giyim-kuşam kültüründe de bir sayfa açmıştır. Tarih öncesi tekstil ve dokuma uzmanı Elizabeth Wayland Barber'in, bu tekniğin ancak Tang Hanedanlığından sonra Çin'de kullanılmaya başlandığına dair ifadesi dikkat çekmektedir. Arkeolog Folke Bergman, Lopnur halkının etnik kökeni konusundaki tartışmalarda, Lopnur'un keten ve kenevir dokuma tarzının, önemli bir temel dokuma türüne benzediğine işaret ederek, Lopnur halkının çok eski zamanlardan beri burada yaşadığını kanıtlamıştır.³⁶

Ayrıca, Niya'dan buluna Karuşti (Kharoshti) yazısı belgeler ve kirkit, ip eğirme araçları gibi aletler bize halkın koyun, keçi, at ve deve beslediğini ve Tarım halkı arasında yün ve diğer liflerden yerel dokuma üretiminin yaygın ve gelişmiş olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Vivi Sylwan'a göre eski devirlerdeki Tarım Havzası halkının çoğunun çiftçilikle ilgilenmeleri ve en azından koyun, deve ve at bakmaya alışkın olmaları, balıkçılık ve avcılıkla ilgilenmeleri gibi özellikleriyle büyük olasılıkla Doğu Türkistan Lopnur civarındaki kişilerin yaşam biçimine çok benzediğini ileri sürmüştür.³⁷ Özellikle yün dokumacılık ticaretinin Çinlilerle olan ticari ilişkilerde takas şeklinde yürütüldüğü vurgulanmaktadır. Çinlilerin ise bugüne kadar hiçbir zaman bu bölgede yün veya yün dokuma tekniği kullanmadıkları, sadece ticari olarak ithalat yoluna gittikleri görülmektedir.³⁸

Sonuç

Tarım mumyaları konusunda araştırmalar yapan arkeolog ve tekstil mühendisi Elizabeth Wayland Barber, Tarım Havzası'ndaki kalıntılarda bulunan yün halı/kilim ya da yün kumaşların bazı tarihsel soruları cevaplamakta önemli bir potansiyel rol taşıdıklarını ve zengin bir bilgi kaynağı sunduğunu göstermiştir.³⁹

Doğu Türkistan'ın güney veya kuzey bölgelerindeki arkeolojik kazılarda bulunan halı ve kilimler gerek örgü teknikleri gerek desenleri bakımından hemen hemen aynı ortak niteliklere sahiptir.

Bu topraklarda yaşayan atalarımızın yün *gilem* halı, *palaz* kilim, *chekmen* gibi üretimlerini kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaları dışında İpek Yolu aracılığıyla Çin bölgeleri ve başka devletler ile ticari mal değişimi için de kullandıkları bilinmektedir.⁴⁰

Tarım Havzası'ndan bulunan yün halı/kilim ve tekstil örnekleri bize geleneksel endüstrinin kadim örneklerini ve yüksek bir kültürel ortamda gelişen tekniği aktarmaktadır. Ek olarak, halı tekniklerinin ve dokuma aletlerinin terminolojik analizleri, Kroran ve Khotan bölgesinde yaşayan insanların yün üretimi konusunda çok yüksek düzeyde bir anlayışa ve bilgiye sahip olduklarını ve bu türlü dokuma tekniğinin Çinlilere ait bir teknik olmadığını, aksine Tarım Havzası'nda yaşamış olan ve Doğu Türkistanlı Uygurların ataları sayılan kişiler tarafından geliştirilen ve kullanılan bir teknik olduğunu kanıtlamıştır.

36 Vivi Sylwan , "Wollen Textile of the Loulan People", *The SINO-SWEDISH expedition Publication 15 , VII Archeology 2*, Stockholm, 1941,s.18

37 İbid, s.98

38 Sir Aurel Stein, *Innermost Asia*,vol1,Oxford, 1928, s.241

39 Swati Venkatraman Iyer," A Weft-Beater from Niya: Making a Case for the Local Production of Carpets in Ancient Cadhota (2nd to mid-4th century CE)", *V&A Online Journal* , Issue No. 7 Summer 2015

40 Abdulla Sulayman, *Dunyada Peqet Birla Hotan Bar*, Sincan Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2003, s.207

KAYNAKÇA

Barber , Wayland Elizabeth(1999). *The Mummies of Ürümchi*, W.W. Norton&Company, New York.

Fellner , Hannes (2007).The expeditions to Tocharistan, *Instrumenta Tocharia*, Heidelberg: Winter.

Gezicioglu, F.Yeld (2020). Atkıdan Çekme Desenli Dokumalarda Yüzey ve Hacim, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanatta Yeterlik Tezi

Iyer, Swati Venkatraman (2015). A Weft-Beater from Niya: Making a Case for the Local Production of Carpets in Ancient Cadhota (2nd to mid-4th century CE)", *V&A Online Journal* , Issue No. 7 Summer 2015

Muti'i, Ibrahim(2013). *Uyghurlarning Tili ve yezigi*, Milletler Neşriyatı, Beijing.

O'neale, Lila M (1936). A Survey of the Woolen Textiles in the Sir Aurel Stein Collections, *American Anthropologist* , Jul. - Sep., 1936, New Series, Vol. 38, No. 3, Part 1 (Jul. - Sep., 1936.

Stein , Marc Aurel (1907). *Ancient Khotan* : vol.1, NII "Digital Silk Road" / Toyo Bunko. doi:10.20676/00000182.

Stein, Sir Aurel (1907). *Ancient Khotan* : vol.1, NII "Digital Silk Road" / Toyo Bunko. doi:10.20676/00000182.

Stein, Sir Aurel (1912). *Serindia* , vol1,Oxford.

Stein, Sir Aurel (1933). *On Ancient Central-Asian Tracks* : vol.1, London.

Stein, Sir Aurel(1912). *Ruins of Desert Cathay*,vol1, MacMillan and Co, Limited, London.

Stein, Sir Aurel(1928). *Innermost Asia*,vol1,Oxford.

Sulayman, Abdulla(2003). *Dunyada Peqet Birla Hotan Bar*, Sincan Halk Neşriyatı, Ürümçi.

Sülayman Kutluk, Ahmet(2020). *En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 57.

T.Burrow, A Translation of the Kharosthi Documents From Chinese Turkestan.

<https://depts.washington.edu/silkroad/texts/niyadocts.html>(Erişim Tarihi, 10-05-2022)

Barat Erk, Ghalib (2016). Kroran Tarih-Medeniyeti, Xinjiang Halk Baş Neşriyatı, Ürümçi.

Zhang He (2015). The Terminology for Carpets in Ancient Central Asia", *Sino-Platonic Papers*, Number 257, May, 2015.Aesthetic Exchange on the Silk Road, 700 BCE-700 CE", *The Silk Road* ,Vol. 17.

Görsel Kaynaklar

Fotoğraf 1: British Museum

https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_MAS-693 (Erişim Tarihi 27.12.2022)

Müze numarası MAS.693. Asset number 8251002 © British Museum Mütevelli Heyeti, Londra.

Fotoğraf 2: British Museum

https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_MAS-693 (Erişim Tarihi 27.12.2022)

Müze numarası MAS.693. Asset number 8251002 © British Museum Mütevelli Heyeti, Londra.

Fotoğraf 3: British Museum

https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1907-1111-105

(Erişim Tarihi 27.12.2022)

Müze numarası MAS.693. Asset number 10441002 © British Museum Mütevelli Heyeti, Londra.

Fotoğraf 4: Victoria and Albert Museum, Londra

<https://collections.vam.ac.uk/item/O90811/the-stein-collection-carpet-fragment-unknown/>

(Erişim Tarihi 27.12.2022)

Müze numarası LOAN.STEIN.533

Fotoğraf 5: Museum of Ethnography, Sweden

<https://collections.smvk.se/carlotta-em/web/object/1071191>

(Erişim Tarihi 27.12.2022)

Fotoğraf 6: Håkan Wahlquist, Sven Hedin Foundation, Sweden

Fotoğraf 7: Victoria and Albert Museum, Londra

<https://collections.vam.ac.uk/item/O97766/the-stein-collection-weft-beater-unknown/>

(Erişim Tarihi 27.12.2022)

İnternet Kaynakları

British Museum müzesi, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1907-1111-105 (Erişim Tarihi, 10-05-2022)

Victoria & Albert Müzesi, <https://collections.vam.ac.uk/item/O90811/the-stein-collection-carpet-fragment-unknown/> (Erişim Tarihi, 10-05-2022)

Taquet and Samitum, http://media.handweaving.net/DigitalArchive/books/wp_Chapter_09.pdf (Erişim Tarihi, 10-05-2022)

T.Burrow, A translation of the Kharosthi documents from Chinese Turkestan,

<https://depts.washington.edu/silkroad/texts/niyadocts.html> (Erişim Tarihi, 10-05-2022)